

יחסי ר' עקיבא וטורנוסרופוס הרשע

מבוא
רקע הדמויות
פגישותיהם
סיכום

מבוא

התקופה שלאחר חורבן הבית השני היוותה תקופה קריטית לאומה היהודית בארץ ישראל. לאחר שניטלה הגישה לעבודת המקדש והמרכז הלאומי דתי נשתבש, נוצר חלל שרבן יוחנן בן זכאי מנסה למלאו בתכנים ותקנות בעלי אופי חילופי לעבודת המקדש. במשך התקופה הקצרה יחסית עד למרד בר כוכבא חווה העם היושב בציון תמורות שהובילו אותו להתקוממות לאומית ולמרידה המקיפה והאחרונה עד לימי הציונות. בין המנצחים על מקהלת הדור היה ר' עקיבא בן יוסף שצמח מתוך ההמון עד הגיעו לדרגת אחד מהחכמים שהשפיעו בצורה גדולה ומכרעת על היהדות בכללה ועל דורו בפרט עד למותו בעקבות מפלת המרד והגזירות שלאחריו.

האווירה בעולם הרומי באותה תקופה היתה מלאת הסתייגות כלפי היהדות והיהודים. האנטישמיות החלה לקבל תאוצה בגין עבודת הקיסר כאל מחד והגיוור ההמוני מאידך¹. נציב רומא בארץ יהודה, טיונוס רופוס, היה האישיות שכלפי היהודים סימל את הגזירות ואת מדיניותה הנוקשה של רומי יותר מכל. אכן, לא מעט הוסיפה ידו לקו הנוקשה שנקטה בו רומי כלפי היהדות ותופשי התורה בפרט.

במאמר זה באתי לבחון את פגישותיהם² של הדמויות שמסמלות בעיני חכמי היהדות את שני קצוות המתח של אותה תקופה. ר' עקיבא מחד וטורנוסרופוס מאידך. מול עיני יעמוד התוכן העיוני והרעיוני של הדברים ומתוך כך הבנת הפרספקטיבה ההיסטורית של האירועים.

1. תנופת גיור עצומה החלה עוד בימי ינאי המלך, אמנם תקופת גיור זו היתה גיור בכורח אך בימי חורבן הבית הופיעו קבוצות של גיורים ושל גרים למחצה שליש זרביע על פני כל המרחב של המזרח התיכון עד כי ניתן להעריך כי בערך חמישית מתושבי האזור כולו היו יהודים או גרים או בעלי זיקה מעשית ליהדות.
2. בשאלה האם נתקיימו בכלל פגישות אלו ניתן לגעת דרך הדיון המקיף לגבי השאלה האם חז"ל במאמריהם תארו לנו גם פרטים היסטוריים. דיון נרחב בשאלה זו מופיע בקורס האוניברסיטה הפתוחה 'מדרש ואגדה' עמ' 345 - 360.

רקע הדמויות

ר' עקיבא בן יוסף, תנא בן הדור השני. תלמידם של ר' יהושע ור' אליעזר ולימים גם בר הפלוגתא שלהם³. צמיחתו של חכם זה והרקע המיוחד ממנו הוא מגיע - תחילת דרכו כעם הארץ⁴, יתכן שנתנו להמון הרחב יכולת הזדהות תזקה עם דמותו בייחוד לאור ההצלחה אותה נחל בין ספסלי הישיבה ובארמונות המלוכה הרומיים, עד כי חברו ר' טרפון קורא עליו - "עקיבא, כל הפורש ממך כפורש מהחיים"⁵. במשך חייו חינך ר' עקיבא תלמידים רבים שמתוכם בלטו דמויות המפתח של הדור שלאחר מפלת המרד. הם היוו את בסיס התורה שבעל פה בהיותם מעבירי השמועות המרכזיים שדרכם הגיעו השמועות לר' יהודה הנשיא עורך המשנה⁶. מלבד עיסוקו הלמדני שהותיר את תותמו על היהדות לדורות היה ר' עקיבא גם מנהיג רוחני שנקט עמדות ברורות ביחס לשאלות לאומיות. עמדותיו היו מהמקדמות את בר כוכבא⁷ כמשיח ישראל; כפועל יוצא מכך מובנת תפיסתו המעשית ביחס ליוזמה המשיחית שצריכים לנקוט בכדי לקדם את תהליך הגאולה. סיום חייו הטרגי הותיר חותם בצורות הגישה לשאלת קידוש השם שהלכה ותפסה מקום במחשבה היהודית בשנים שלאחר מכן, והמסורת בנושא מלותיו האחרונות 'שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד' טבעה חותם וסמל לביטוי שהשתמשו בו בעתות מסירות נפש בעם ישראל לדורותיו.

קווינטוס טיונוס רופוס, נציב יודיאה משנת 127 עד ימי המרד. לפני הגיעו ליהודה זכה בדרגת קונסול ובמשך שנות המרד הגיע לארץ הקונסול יוליוס סוורוס שחתם את ניצחון הרומים במרד בר כוכבא. בין החוקרים נטוש ויכוח בקשר לשאלה מתי עזב טיונוס רופוס את הארץ והאם שמש כקונסול גם בתקופת כהונתו של סוורוס. בספרות חז"ל מובלטת דמותו של טיונוס רופוס [שם הוא מכונה טורנוסורופוס] באופן מיוחד בעיקר לגבי ויכוחים בנושאים ביהדות שמיוחסים לו עם ר' עקיבא וכן חרישת העיר ירושלים⁸.

מציאותם של דיונים בנושאי הדתות מצויים לרוב בספרות חז"ל אך הדמויות שלפנינו כנראה אינם רק רקע לויכוח אידיאולוגי אלא ההשלכות של עמדותיהם הדתיות עמדו מאחורי קלעי מרד בר כוכבא בפן הדתי שלו: מתד עומדת הדת היהודית כשהעולם הרוחני האופף את האדם הוא התכלית שלה ומאידך עומדת האלילות הרומית שמעטירה את נזר הבריאה - האדם, כתכלית עצמאית ששלמותה היא המטרה של הקיום.

3. עיין בירושלמי פסחים פ"ו ה"ג לגבי תלמודו של ר' עקיבא אצל רבותיו ותחילת ענייתו בפניהם "שלוש עשרה שנה עשה ר' עקיבא נכנס אצל ר' ליעזר ולא היה יודע בו וזו היא תחילת תשובתו הראשונה לפני ר' ליעזר אמר לו ר' יהושע הלא זה העם אשר מאסת בו צא נא עתה והילחם בו".

4. פסחים מ"ט ע"ב ועוד.

5. קידושין ס"ד ע"ב. וכן המעשה ביחסיו עם השלטון באדר"ג פט"ז לגבי ניסיון הפיתוי מטעם השלטון.

6. עיין יבמות ס"ב ע"ב.

7. ירושלמי, תענית פ"ד ה"ה.

8. ירושלמי, תענית שם: 'נחרשה העיר. חרש רופוס שחיק עצמות את ההיכל'; תענית, כ"ט ע"א: 'תניא כשחרב טורנוסורופוס הרשע את ההיכל... למרות שברורים הספקות לגבי הודאות ההיסטורית של מקורות אלו בחרתי להציעם משום הפן הספרותי-רעיוני שבו בחרו חכמי הגמרא לצייר את דמותו של טורנוסורופוס.

פגישותיהם

חלק זה ניתן לבוחנו בשני שלבים. האחד יעסוק במפגשים הנוגעים לגזרות השמד הידועות לנו: שבת ומילה, השני יעסוק בדיונים נוספים שגם מתוכם ניתן ללמוד על מערכת ההשקפות שממנה צמח המרד.

הבעייתיות שיצרה היהדות בנוגע לבדלנותה הדתית והלאומית ומנהגיה המשוניים הם העומדים בראש סולם הנושאים המוצגים בדיונים אלו. באותה תקופה עמדו ברומא הוגים ואנשי רוח שנתנו תמריצים עזים לשנאת היהודים על כל מכלול מנהגיהם⁹. מענה לאותן הערות וטענות על אופייה של היהדות מופיע בדיוני ר' עקיבא וטורנוסרופוס. לשאלת הבדלנות היהודית¹⁰:

מעשה בטורנוסרופוס ששאל את רבי עקיבא אי"ל למה הקב"ה שונא אותנו שכתב יואת עשו שנאתי אי"ל למחר אני משיבך למחר אי"ל רבי עקיבא מה חלמת זה הלילה ומה ראית אי"ל בחלומי היה לי הלילה שני כלבים אחד שמו רופוס ואחד שמו רופינא מיד כעס אי"ל לא קראת שם כלביך אלא על שמי ושם אשתי נתחייבת הריגה למלכות אי"ל רבי עקיבא ומה בינך לביניהם אתה אוכל ושותה והן אוכלין ושותין אתה פרה ורבה והן פריין ורביין אתה מת והן מתים ועל שקראתי שמם בשמך כעסת והקב"ה נוטה שמים ויוסד ארץ ממית ומחיה אתה נוטל עץ וקורא אותו אלוהים כשמו לא כל שכן שיהא שונא לכם הוי ואת עשו שנאתי.

תשובתו המתוחכמת של ר' עקיבא מבליטה ניגוד אחר בין אומות העולם ליהודים על פני הניגוד הלאומי המוטבע. ר' עקיבא מבליט את הניגוד הדתי. ברמיזה ניתן להבחין כאן בעובדת ראיית הקיסר כאל העומדת כהבדל בין היהודים לבין הגויים שעליה מצביע ר' עקיבא כתשובה לשנאתו של הבורא לעשו¹¹. כאן, כמו גם במדרש הבא, מופנית הערה עוקצנית לעבר התפיסה הדתית הלקויה של רומא, הרואה באדם את תכלית הבריאה. ר' עקיבא מפנה את חיצו כלפי נקודת תורפה זו ומשליך את משמעות הפסוק לעבר אותו הליקוי.

בדיון זה כמו בדומיו מוצג טורנוסרופוס כמי שבא להקשות מתוך נקודת המבט היהודית ולא כנציג התפיסה הרומית. נראה כי דיונים אלו באו יותר לחזק את היהודים בנוגע לשאלות אלו ולא לענות לרומאים כרומאים, שהרי מוצגת כאן התפיסה האלילית כגורם מובן בבעייתיותו. ניתן לנתח באופן שונה את מבטו של טורנוסרופוס בשאלות אלו ולצייר כמי שבא ללמוד את דת היהודים ולהציג שאלות על תפיסות היסוד שלה. במקומות אחרים בספרות חז"ל¹² מוזכרת תופעה דומה של גורמי מלכות הבאים לעמוד על טיבה של

9. מוקדי חיכוך אלו ניתן לזהות בין היתר בסאטירות בנות אותה התקופה; עיין למשל: יובנאליס, סאטירה שישית, לגבי היחס לשבת; סאטירה ארבע עשרה עוסקת במילה ובעבודה לאלוהים בלתי נראה.

10. תנחומא, תרומה פרק ג'.

11. בימי ר' עקיבא לא היו מצויים עבודות אלילים כעבודה לפסל עץ, על כן נכרת כאן רמיזה לצורת אלוהות מתקופה מתקדמת יותר והיא תקופת האלהת הקיסר.

12. ירושלמי, בבא קמא פ"ד ה"ג.

היהדות ואף הלכות מסוימות משתנות בעקבות הערותיהם. על כל פנים בולטת הבקיאות ביהדות של טורנוסרופוס כפי שמייחסים לו המקורות ובייחוד הדבר בולט בדיון לגבי השבת¹³:

מעשה בטורנוסרופוס הרשע שפגע ברבי עקיבא. אייל מה יום מיומיים, אייל ומה גבר מגוברין, אייל מה אמרתי לך ומה אמרת לי, אייל רבי עקיבא אמרת לי מאי שנא יום שבת משאר ימים ואמרתי לך מאי שנא טורנוסרופוס מן שאר גברין, אייל אני מלך מלכים רצה לכבדני, אמר ליה רבי עקיבא ומלך המלכים רצה שיכבדו ישראל את השבת, אייל ואיכ למה הוא עושה בו מלאכה, אייל ואיזו מלאכה עושה בו, אייל כדרך שהוא עושה בחול עושה בשבת משיב רוחות, מעלה עננים, מוריד גשמים, מזריח חמה ולבנה, מדשן פירות, עונה חיות כימות החול, אייל יודע אני שאתה בקי בתורתן של עברים שנים הדרין בחצר אחד אם אין זה נותן ערוב וזה נותן ערוב שמא מותרין הם לטלטל בשבת אבל אם דר אדם אחד בחצר אחד גדול אפילו כאנטוכיא הוא מטלטל בחצרו לפי שאין לאחר רשות עמו, והקב"ה יתברך שמו ויתברך זכרו השמים כסאו והארץ הדום רגלו מלא כל הארץ כבודו ואין לאחר רשות עמו לפיכך מטלטל בעולמו, ולא עוד אלא אוכלי המן מעידין שבכל ימות השבת היה יורד ובשבת לא היה יורד שנאמר (שמות ט"ז) 'ויאמר משה אכלוהו היום כי שבת וגו'', ולא עוד אלא שהרי מעלי המת בזכורו מעידין עליו שבכל ימות השבת עולה ובשבת אינו עולה ואם אין אתה מאמין צא ובדוק באביך שחיק טמא.

ר' עקיבא פונה לטורנוסרופוס בקריאה ברורה 'יודע אני שאתה בקי בתורתן של עברים', ומשתמש בבקיאות זו לביסוס תשובתו על דברי טורנוסרופוס. עובדה זו אכן מחזקת את ההשערה כי הדיונים מובאים כאן לצורך בירור פנימי ולא כעימות בין דתות. המבט השיוויוני על ימות השבוע מעיניו של טורנוסרופוס הוא חלון שפותח לנו המדרש בצנינות מסוימת לעבר ההשקפה הרומית המתגלת כאן במלוא חוסר אחידותה. אותה השקפה המתיימרת לצבוע את הכל באור של שוויון מוצאת את עצמה נבוכה מול אופי השלטון הבלתי שיוויוני שלה.

עוד פן המתגלה בדיונים הקודמים הוא צורת הפנייה המתוחכמת בין הצדדים. ישנו רובר של קרב מוחות בפתיחתו של המעשה בו מנסה טורנוסרופוס להציג את שאלתו באופן מתוחכם ומרומז, יתכן שעשה זאת כדי לבחון את חכמתו של ר' עקיבא ואכן ר' עקיבא עומד בניסיון ופותר את הקוד של טורנוסרופוס ואף משיב לו באותה מטבע, דבר המותר את טורנוסרופוס נבוך לרגע. משחקי רבדים אלו מופיעים ביתר גילוי בדיון על המילה¹⁴:

מעשה ששאל טורנוסרופוס הרשע את ר' עקיבא איזו מעשים נאים של הקב"ה או של בשר ודם, אייל של בשר ודם נאים, אייל טורנוסרופוס הרי השמים והארץ יכול אדם לעשות כיוצא בהם, אייל ר"ע לא תאמר לי בדבר שהוא למעלה מן הבריות

13. תנחומא, כי תשא פרק ל"ג.

14. תנחומא, תוריע פרק ה'.

שאין שולטין עליו אלא אמור דברים שהם מצויין בבני אדם, אייל למה אתם מולין, אייל אני הייתי יודע שעל דבר זה אתה שואלני ולכך הקדמתי ואמרת לך שמעשה בני אדם נאים משל הקב"ה. הביא לו ר"ע שבלים וגלוסקאות אייל אלו מעשה הקב"ה ואלו מעשה ידי אדם, אייל אין אלו נאים יותר מן השבלים, אייל טורנוסרופוס אם הוא חפץ במילה למה אינו יוצא הולד מהול ממעי אמו אייל ר"ע ולמה שוררו יוצא עמו והוא תלוי בבטנו ואמו חותכו, ומה שאתה אומר למה אינו יוצא מהול לפי שלא נתן הקב"ה את המצוות לישראל אלא לצרף אותם בהם ולכך אמר דוד (תהלים י"ח) 'אמרת ה' צרופה'.

בעל המדרש שם בדברי ר' עקיבא את המילים 'אני הייתי יודע שעל דבר זה אתה שואלני ולכך הקדמתי ואמרת לך...' ובכך מגלה את הקלפים של טורנוסרופוס ובעצם של המדרש עצמו. כפי שכבר רמזנו אין מטרתו של המדרש לתעד דו שיח בין הדמויות אלא להלביש דמויות אלו בדו שיח שיתכן שהיה מתקיים ביניהם ברמה העקרונית אילו היו נפגשים ומשוחחים על המהויות של המחלוקות ביניהם. לכן גם כאן ניתן למצוא את יסודות המחלוקת והגישות הייחודיות לר' עקיבא ולעומתם את הגישות של המתנגדים לו, אין כאן את הגישה של טורנוסרופוס עצמו שהרי הבהרנו את נקודת המבט הפנים יהודית שמוצגת במדרשים אלו.

מעניינת הגישה אותה מעלה ר' עקיבא במאמרו זה לגבי מעשי בני האדם לעומת מעשיו של הקב"ה. הוא מציין כי מעשי האדם מובחרים על פני מעשי הקב"ה משום שכך הקב"ה חפץ. במדרש ישנם כמה שלבי הבהרה כלפי טורנוסרופוס: ראשית ר' עקיבא מבהיר את היתרון המעשי של פרי עמלו של האדם; בשלב השני צומחת מאליה השאלה המתבקשת: 'אם הוא חפץ במילה למה אינו יוצא הולד מהול ממעי אמו?' ור' עקיבא עונה בשאלה המראה כי בכל המציאות הקב"ה הותיר מקום למעשיו של האדם בכדי שהאדם ישלים את מעשי הבריאה. אם נבוא להעמיד את דברי ר' עקיבא כתפיסה כוללת, עומדת לפנינו גישה **אקטיביסטית** כלפי המציאות. בגישה זו ניתן להבחין גם בדרכו המדינית של ר' עקיבא ובעוד התייחסויות שלו כלפי נושאים שונים בהלכה ובאגדה¹⁵. ניתן להבחין ביתר שאת בנקודת מחלוקת זו בחלקה השני של החלוקה בה מתדיין טורנוסרופוס עם ר' עקיבא על דברים שאינם קשורים למדיניות הגזירות וגם שם בולטת גישתו היוזמתית¹⁶:

תניא היה רבי מאיר אומר יש לו לבעל הדין להשיבך ולומר לך אם אלהיכם אוהב עניים הוא מפני מה אינו מפרנסן, אמור לו כדי שניצול אנו בהן מדינה של גיהנם וזו שאלה שאל טורנוסרופוס הרשע את ר"ע אם אלהיכם אוהב עניים הוא מפני מה אינו מפרנסם, אייל כדי שניצול אנו בהן מדינה של גיהנם, אייל [אדרבה] זו שמחייבתן לגיהנם אמשול לך משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם שכעס על עבדו

15. וכן כתב אפשטיין במבואות לספרות התנאים עמ' 71: "ר' עקיבא הנו השונה [תנא] הראשון שהניח את חותמו על המשנה. לא רק שחידש והוציא הלכות למאות פלפולים אלא שבדק את הקבלה ותיקן אותה, הגיה אותה מתוך שיקול דעת". ושם הוא מציג את משנתו של ר' עקיבא כיוזמת וחדשנית.

16. בבא בתרא י' ע"א.

וחבשו בבית האסורין וצוה עליו שלא להאכילו ושלא להשקותו והלך אדם אחד והאכילו והשקהו כששמע המלך לא כועס עליו ואתם קרוין עבדים שנאמר 'כי לי בני ישראל עבדים', אמר לו ר'יע אמשול לך משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם שכעס על בנו וחבשו בבית האסורין וצוה עליו שלא להאכילו ושלא להשקותו והלך אדם אחד והאכילו והשקהו כששמע המלך לא דורון משגר לו ואנן קרוין בניס דכתיב 'בניס אתם לה' אלהיכם' אמר לו אתם קרויס בניס וקרוין עבדים בזמן שאתם עושין רצונו של מקום אתם קרוין בניס ובזמן שאין אתם עושין רצונו של מקום אתם קרוין עבדים ועכשיו אין אתם עושין רצונו של מקום, אמר לו הרי הוא אומר 'הלא פרוס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא ביתי' אימתי עניים מרודים תביא בית האידנא וקאמר הלא פרוס לרעב לחמך.

כאן בולטת העובדה כי מקור השאלה הוא פנים מערכת¹⁷. כלומר השאלה מוצגת כאן כדי לפתור תמיהה המצויה בעולם כלפי הגישה של פרנסת העניים. הדיון על גישה זו מושלך על דמויותיהם של ר' עקיבא וטורנוסרופוס יתכן משום שהיתה שיחה ביניהם על נושא זה¹⁸, אך לבטח הניסוח והדגשת הגישות המנתבות כל אחת מהדמויות אל מסקנותיה הוא פרי העיבוד של עורכי המדרש. הסיבה לכך שאנו נפרנס עניים היא הגדרתנו כמיועדים לתקן את המצב הקיים בביראה, ואף ננצל בכך מדינה של גהנום. כך מובנת גישתו היוזמתית של ר' עקיבא כלפי רעיון מרד בר כוכבא שהרי חובת הוצאת היהודים מהמשבר חלה עליהם.

עוד רובד נוסף המתגלה בדיון האחרון שהצגנו בין הדמויות הוא המעמד של היהודים לאחר המשבר של חורבן הבית¹⁹. טורנוסרופוס מציג את היהודי כעבד שמרד ברבו, ומכך המסלול ברור לאיסור התמיכה בציבור הנענש והאיסור לשקמו, משום שלכאורה זהו רצון הבורא. השקפה זו מתגלה לימים גם בנצרות שחוקקת את מעמד היהודי תחת חסותה, כעם שאמור להשאר על מפת ההסטוריה בכדי לתעד את העשוי לקרות למסרבי קבלת האמונה נוצרית. לעומתו ר' עקיבא מדגיש את הפן של בן המלך שבו הוא מכתיר את עם ישראל, ומתוכו עולה המחויבות לדאוג לשלומו של הנסיך גם בעת כעס המלך עליו ויש לנסות ולשקמו. ניתן לומר שהשקפת מבשרי הציונות היוזמתיים מהדהדת ממשנתו של ר' עקיבא שקרא לפעול באופן עצמאי להבאת משיח וגאולת בן המלך ממאסרו.

17. למרות שניתן לשייך את הדיון לכלל התופעה של העימות בין הגישות כלפי העוני והעניים דבר שעמד לרועץ לשלטון הרומי והרבה גרים ליהדות, יתכן שהבדלי גישות אלו הם שעומדים מאחורי בירור ענייני זה למרות שאין לו קשר ישיר למתחים ששררו אז בארץ.

18. מוסר השמועה במקרה זה הוא ר' מאיר תלמידו הישיר של ר' עקיבא שנתן לנו שמועות רבות משמו אף לגבי תקופת השמד [עיין תוספתא ברכות, פ"ב ה"ג]. מכל מקום לא היתה מצוטטת הברייתא כסיפור היסטורי אלא כפי ששיבצוה עורכי הטקסט - כמבארת את אמירתו התמציתית של ר' מאיר.

19. למרות שהבאת המימרא היא לגבי העניים, ציטוט הפסוקים מרמז בבירור על שיוך היהודים לדיון זה מתחת לפני השטח. בסופו של הדיון ר' עקיבא עובר לרגע לצדו של טורנוסרופוס ועונה תשובה גם לתפיסה הרואה בנו עבדים בשעת הזעם, שהרי אלו עבדי המלך וישנו הבדל בין התייחסות אליהם כעבד סתם לבין תפיסתם כעבד מצווה למרות מצבו.

סיכום

ר' עקיבא בויכוחיו עם טורנוסרופוס מציג את עמדותיה המחשבתיות של היהדות הבאות לענות על שאלות בנות זמנו המהדהדות גם בימינו. המבט התיאולוגי שפורסת השיטה הרומית על פני כל מרחבי נתיניה עורר את היהודים לשאול שאלות שלימים תנתן להם תשובה [בתקופת ההווצרות המדרשית] מצד הדת היהודית. ר' עקיבא 'נבחר' לייצג את הדיונים הללו אם בשל העימות שלו עם טורנוסרופוס ואם בשל דמותו שכללה מרכיבים השקפתיים רבים כמענה לאותן שאלות. מפריסת דיונו של ר' עקיבא וטורנוסרופוס ניתן להבין כי ההתייחסות לדיונים במדרש ככלל ראויה ליותר מאשר מעמד של סיפור חז"ל חשוב ככל שיהיה, אלא ספרי האמונות והדעות של חז"ל נרקמו בתוך דברי האגדה.²⁰